

В.М.Сасноўскі, дацэнт кафедры эканамічнай геаграфіі і аховы прыроды (БДПУ)

А.А.Каласоўскі, выкладчык кафедры эканамічнай геаграфіі і аховы прыроды, (БДПУ)

“Не варта шукаць прычыны канкрэтнага злачынства – яго насенне рассяяна паўсюдна” –

Эмануэль Мунье

ГЕАГРАФІЯ ЗЛАЧЫННАСЦІ Ў РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ І ФАКТАРЫ, ЯКІЯ ЯЕ АБУМОЎЛІВАЮЦЬ

Злачыннасць мы разглядаем як сацыяльна-прававую з’яву, якая складаецца са злачынстваў, здзейсненых на канкрэтнай тэрыторыі на працягу пэўнага часу, і характарызуецца колькаснымі і якаснымі паказчыкамі. Напэўна, яе прысутнасць у жыцці чалавецтва новай эры можна вымяраць з біблейскіх часоў, калі Каін забіў свайго брата Авеля. Яна з’яўляецца адной з самых вострых негатыўных з’яў існавання любой краіны і павінна ўспрымацца як найважнейшая складовая частка якасці жыцця насельніцтва.

У адпаведнасці з сучаснымі нормаў беларускага заканадаўства злачынствам прызнаецца здзейсненае вінавата грамадска небяспечнае дзеянне (ці бездзеянне), якое характарызуецца прыкметамі, прадугледжанымі Крымінальным кодэксам, і забароненае ім пад пагрозай пакарання. Звесткі аб тэрытарыяльным размеркаванні злачыннасці ў нашай краіне фарміруюцца на падставе дадзеных першаснага ўліку злачынстваў па месцы іх здзяйснення, якія затым абагульняюцца ў афіцыйнай справаздачнасці праваахоўных органаў раёнаў, гарадоў, абласцей і Беларусі ў цэлым. У штогадовых статыстычных зборніках “Правапарушэнні ў Рэспубліцы Беларусь”, якія сталі даступнымі шырокай грамадскасці толькі ў апошнія гады, у абавязковым парадку прыводзяцца звесткі аб злачыннасці і яе асобных відах па ўсіх абласцях, г.Мінску, раёнах і гарадах абласнога падпарадкавання.

Геаграфія злачыннасці – гэта прасторава-часовае размеркаванне крымінальна-караемых дзеянняў (па ўзроўні, структуры, дынаміцы), звязанае з асаблівасцямі (дэмаграфічнымі, эканамічнымі, нацыянальнымі, культурнымі і інш.) розных рэгіёнаў свету, розных краін ці адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак адной краіны. Яна вывучае таксама пытанні тэрытарыяльнага размеркавання ўстаноў крымінальна-выканаўчай сістэмы, раскрывальнасці злачыннасці і інш. Калі казаць каротка, галоўным у геаграфіі злачыннасці з’яўляецца выяўленне тэрытарыяльных адрозненняў ва ўзроўні злачыннасці (агульнай і розных яе відаў), тлумачэнне прычын гэтых адрозненняў і пошук мер па яе змяншэнні.

Геаграфія злачыннасці знаходзіцца на стыку сацыяльна-эканамічнай геаграфіі, якая даследуе тэрытарыяльную арганізацыю жыцця грамадства, асаблівасці яе праяўлення ў розных рэгіёнах і краінах свету, і крыміналогіі, якая вывучае злачыннасць у цеснай сувязі з рознымі працэсамі і з’явамі і выніковасць барацьбы з ёю.

Айчынная геаграфічная навука злачыннасць грунтоўна не вывучала. З аднаго боку, гэта было звязана з закрытасцю інфармацыі аб ёй, з другога, – слабай распрацаванасцю тэарэтыка-метадалагічнай базы. Самай вядомай работай, якая была прысвечана геаграфіі злачыннасці ў трох гарадах Беларусі (Мінску, Брэсце і Жодзіна), лічыцца кандыдацкая дысертацыя Арцёменка С.В. [1]. Акрамя таго, у пачатку ХХІ ст. упершыню ў Беларусі былі падрыхтаваны картаграфічныя матэрыялы ў выглядзе атласа аб стане крымінагеннай сітуацыі Брэсцкай вобласці [2].

Улічваючы тое, што на ўзроўні ўсёй краіны злачыннасць не даследавалася, намі зроблена спроба яе вывучэння ў разрэзе ўсіх 118 адміністрацыйных раёнаў (разам з гарадамі абласнога падпарадкавання). Гэта дазволіла не толькі пашырыць прасторавыя магчымасці яе вывучэння, але і выявіць пэўныя тэрытарыяльныя заканамернасці, што з’яўляецца найбольш каштоўным у геаграфічным аналізе. На выбар раёнаў як асноўных тэрытарыяльных адзінак вывучэння паўплываў таксама факт рэгістрацыі злачынстваў па месцы іх здзяйснення. Размова ідзе пра тое, што

злачынствы, як правіла, тэрытарыяльна “адарваны” ад месцаў пастаяннага пражывання злачынцаў, таму лагічным уяўляецца пашырэнне прасторы даследавання гэтай з’явы да ўзроўню раёнаў і ўключэнне ў іх склад гарадскіх пасяленняў.

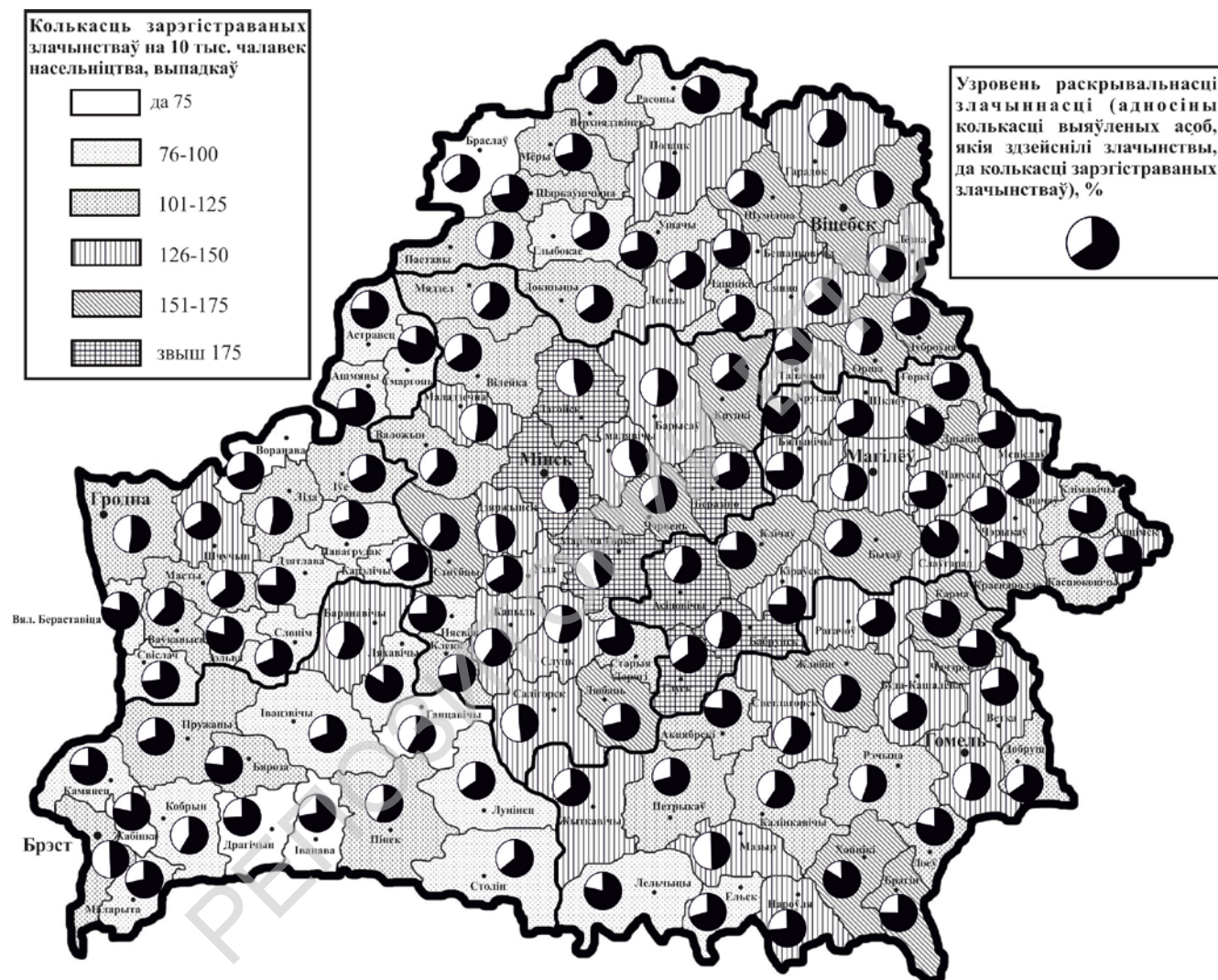
Важнае метадычнае патрабаванне вывучэння злачыннасці – выкарыстанне адносных паказчыкаў і іх разлік не за адзін год, а за некалькі. Як вядома, сапраўдны аналіз пачынаецца па сутнасці з вызначэння адноснай велічыні (яна заўсёды ўяўляе сабой адносіны дзвюх велічынь, пераважна абсалютных). Памятаючы пра тое, што дынаміка злачынстваў вельмі моцна вагаецца па гадах, было б памылковым зводзіць аналіз да звестак за адзін год. Таму намі, каб пазбегнуць выпадковасці і зрабіць разлікі больш дакладнымі, усе аналізуемыя паказчыкі былі разлічаны як сярэдняе арыфметычнае за 2010-2012 гг.

У цэлым па Беларусі колькасць усіх зарэгістраваных злачынстваў у разліку на 10 тыс. чалавек насельніцтва складае 132 выпадкі. Сярод краін СНД гэта 2-гі паказчык пасля Расіі. Пры гэтым па колькасці крадзяжоў у 2011г. наша краіна была, на жаль, лідарам.

Па тэрыторыі Беларусі ва ўзроўні злачыннасці назіраецца вельмі высокая дыферэнцыяцыя (мал. 1). Дастаткова адзначыць, што рознасць паміж самым высокім яе ўзроўнем (Бярэзінскі раён) і самым нізкім (Браслаўскі раён) перавышае 3 разы. Як бачна з мал. 1, прасочваецца чоткая геаграфічная заканамернасць: па меры прасоўвання з захаду на ўсход яе ўзровень павялічваецца. Так, калі ў Брэсцкай і Гродзенскай абласцях раёнаў з нізкім узроўнем злачыннасці (менш 100 выпадкаў на 10 тыс. чалавек насельніцтва) налічваецца па 11, дык ў Мінскай вобласці такі раён толькі адзін – Нясвіжскі, у Віцебскай – два (Браслаўскі і Расонскі), у Гомельскай – таксама два (Ельскі і Лельчыцкі), а ў Магілёўскай – іх зусім няма.

Важнае месца ў аналізе злачыннасці займае яе структура. У цэлым па краіне і ў большасці яе раёнаў дамінуюць крадзяжы (па Беларусі 54%). Узровень гэтага

віду злачыннасці вагаецца па раёнах у значна большай ступені, чым агульны ўзровень злачыннасці. Варыяцыйны размах складае амаль 7 раз: паміж Глускім, дзе ён самы высокі і Полацкім, дзе ён самы нізкі. У рэйтынгу 10-ці самых небяспечных па крадзяжах раёнаў яўна пераважаюць раёны Мінскай і Магілёўскай абласцей (табл. 1).

Малюнак 1 - Колькасць зарэгістраваных злачынстваў на 10 тыс. чалавек насельніцтва і узровень раскрываемасці злачыннасці ў адміністрацыйных раёнах у сярэднім за 2010-2012 гг.

Табліца 1. Рэйтынг 10-ці адміністрацыйных раёнаў Беларусі з самым высокім узроўнем злачыннасці (колькасць зарэгістраваных злачынстваў на 10 тыс. чалавек насельніцтва)*

Усе віды злачынстваў	Крадзяжы	Злачынствы, звязаныя з незаконным зваротам наркотыкаў	Грабязы
Бярэзінскі	Глускі	Салігорскі	Нараўлянскі
Пухавіцкі	Пухавіцкі	Асіповіцкі	Кармянскі
Бабруйскі	Лагойскі	Чачэрскі	Клічаўскі
Глускі	Бярэзінскі	Светлагорскі	Светлагорскі
Лагойскі	Мінскі (без Мінску)	Ваўкавыскі	Жлобінскі
Асіповіцкі	Асіповіцкі	Бярэзінскі	Мазырскі
Мінскі	Быхаўскі	Мінскі (без Мінску)	Талачынскі
Кармянскі	Клічаўскі	Барысаўскі	Салігорскі
Хойніцкі	Шумілінскі	Слуцкі	Шумілінскі
Клічаўскі	Любанскі	Рэчыцкі	Хойніцкі

*Раёны прыведзены ў паслядоўнасці ад самага высокага ўзроўню злачыннасці да самага нізкага.

За апошнія гады ў структуры злачынстваў краіны істотна ўзрасла доля тых, якія звязаныя з наркотыкамі: з 2,5% у 2007 г. да 4,1% у 2012 г. У агульнай структуры злачынстваў яны займаюць 2-е месца пасля крадзяжоў. Аднак самае сумнае ў тым, што гэты від злачыннасці прадстаўлены ўжо ва ўсіх раёнах. Адрозненні паміж імі ў яго ўзроўні дасягаюць амаль 100 разоў: паміж Салігорскім, дзе на 10 тыс. чалавек насельніцтва прыпадае 9,6 такіх злачынстваў і Ганцавіцкім, дзе гэты паказчык складае 0,1. Акрамя Салігорскага, самыя “наркатычныя” раёны Беларусі – гэта Асіповіцкі, Чачэрскі і Светлагорскі (табл. 1).

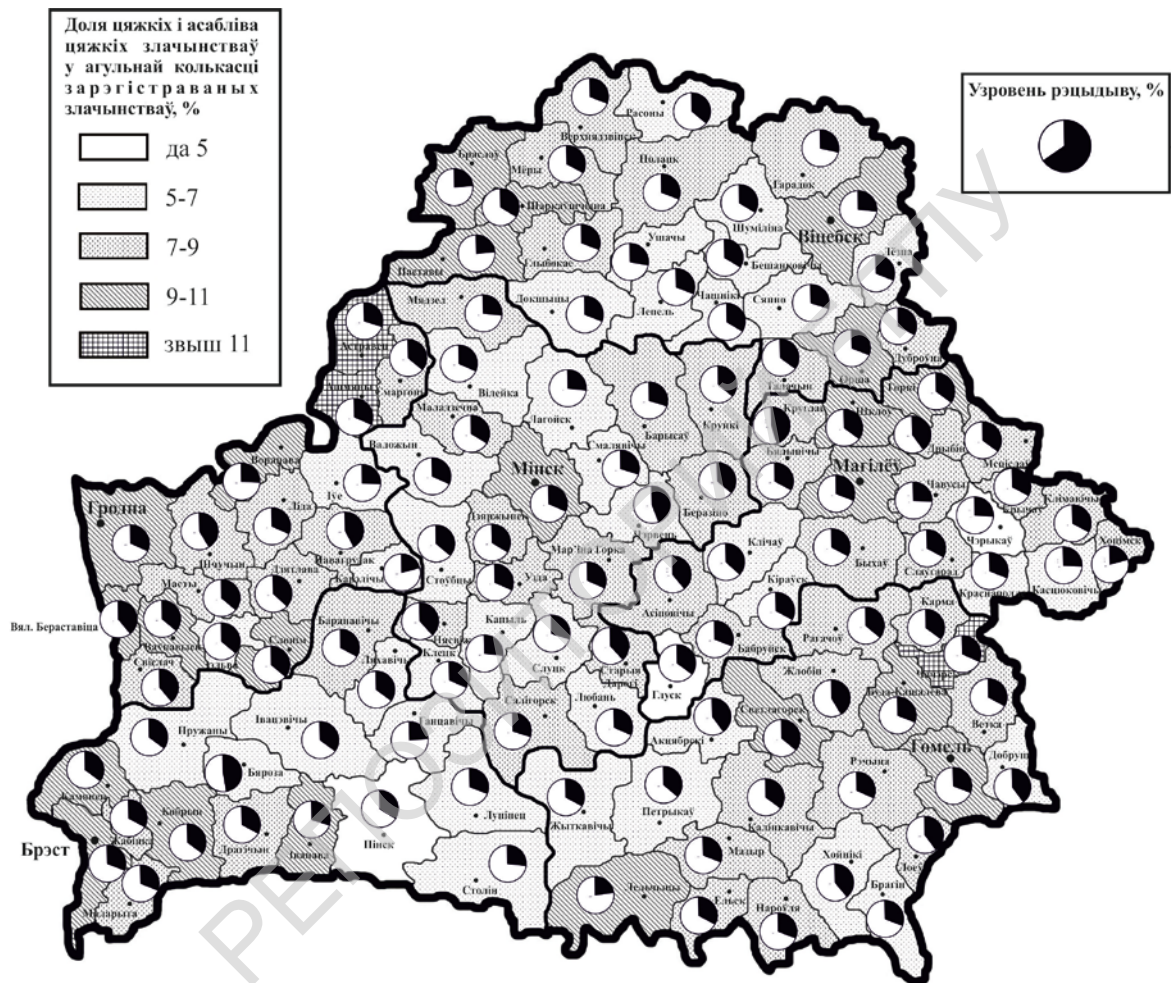
Грабязжы (як і махлярства) складаюць звыш 2% у агульнай колькасці зарэгістраваных злачынстваў краіны. Дыферэнцыяцыя паміж раёнамі ва ўзроўні гэтага віду злачыннасці выглядае не так моцна, як са злачыннасцю, звязанай з незаконным зваротам наркотыкаў, і перавышае 11 раз: паміж Нараўлянскім (самы высокі паказчык) і Свіслацкім (самы нізкі паказчык) раёнамі. Геаграфічная адметнасць грабязжоў заключаецца яшчэ і ў тым, што ў рэйтынгу 10-ці самых небяспечных раёнаў найбольш шырока прадстаўлена Гомельшчына (табл. 1).

Злачынствы ў залежнасці ад характару і ступені грамадскай небяспекі падзяляюцца на злачынствы, якія не ўяўляюць вялікай грамадскай небяспекі (за іх законам прадугледжана пакаранне ў выглядзе пазбаўлення волі на тэрмін не больш за 2 гады ці іншае больш мяккае пакаранне), менш цяжкія (за іх прадугледжана пакаранне ў выглядзе пазбаўлення волі на тэрмін ад 2 да 6 гадоў), цяжкія (пакаранне ў выглядзе пазбаўлення волі на тэрмін не больш 12 гадоў) і асабліва цяжкія (пакаранне ў выглядзе пазбаўлення волі на тэрмін звыш 12 гадоў, пажыццёвае зняволенне ці смяротнае пакаранне).

На вялікі жаль, даводзіцца канстатаваць, што амаль кожнае 10-е злачынства ў Беларусі адносіцца да катэгорыі цяжкіх і асабліва цяжкіх. Тэрытарыяльнае размеркаванне такіх злачынстваў выглядае даволі нераўнамерна (мал. 2). Асабліва небяспечна ў гэтых адносінах выглядае Гродзенскай вобласць, дзе амаль у кожным другім раёне доля цяжкіх і асабліва цяжкіх злачынстваў перавышае сярэдні паказчык па краіне. Разам з тым, у Мінскай і Віцебскай абласцях такіх раёнаў толькі па аднаму (Мінскі і Віцебскі), у Брэсцкай і Магілёўскай – па два (Брэсцкі, Кобрынскі, Магілёўскі і Шклоўскі). Адзінае тлумачэнне гэтаму знайсці складана, хутчэй за ўсё тут спрацоўвае сукупнасць фактараў (эканамічных, дэмаграфічных, арганізацыйных і інш.).

Выклікае таксама хваляванне сітуацыя з рэцыдыўнай злачыннасцю (гэта злачыннасць, якая здзейснена асобамі, маючымі судзімасць). У цэлым па краіне ўзровень такой злачыннасці складае 30%, што дае падставы казаць аб слабым выкананні сваёй галоўнай функцыі ўстановамі крымінальна-выхаваўчай сістэмы.

Яе геаграфія не мае такой кантрастнасці, як, напрыклад, у папярэдніх выпадках. Рознасць паміж максімальным яе ўзроўнем (47% у Бярозаўскім раёне) і мінімальным (21% у Карэліцкім раёне) складае 2,2 раза. Аднак і тут даводзіцца казаць пра пэўныя геаграфічныя заканамернасці: па меры прасоўвання з поўначы на поўдзень колькасць раёнаў з узроўнем рэцыдыву вышэй за сярэдні паказчык па краіне расце (мал. 2).

Малюнак 2 - Доля цяжкіх і асабліва цяжкіх злачынстваў у агульнай колькасці зарэгістраваных злачынстваў і ўзровень рэцыдыву ў адміністрацыйных раёнах у сярэднім за 2010-2012 гг.

Сітуацыя з падлеткавай злачыннасцю, наадварот, дае падставы для пэўнага аптымізму. Справа ў тым, што за 2007-2012 гг. колькасць зарэгістраваных злачынстваў, якія здзейснілі падлеткі і якія былі здзейснены з іх саўдзелам скарацілася ў цэлым па Беларусі ў 2 разы. На ўзроўні раёнаў рост назіраўся толькі ў

9: Глыбоцкім, Чашніцкім, Шумілінскім, Брагінскім, Лоеўскім, Мастоўскім, Любанскім, Дрыбінскім і Слаўгарадскім. Скарачэнне падлеткавай злачыннасці, на нашу думку, звязана, з аднаго боку, з некаторым скарачэннем гэтай узроставай групы ў агульнай колькасці насельніцтва, з другога, – са станоўчымі тэндэнцыямі ў выхаванні падлеткаў з боку агульнаадукацыйных устаноў.

Тым не менш даводзіцца канстатаваць, што доля падлеткавай злачыннасці ў агульнай яе колькасці ў шэрагу раёнаў застаецца вельмі высокай. Так, сярэдні паказчык па Беларусі (3%) перавышаны больш чым у палове раёнаў, а ў Віцебскім ён складае 9%, Столінскім і Акцябрскім – 8%, Лельчыцкім, Чачэрскім і Карэліцкім – 7%, Маларыцкім, Калінкавіцкім, Лоеўскім, Хойніцкім, Бераставіцкім, Любанскім і Глускім – 6%.

Аналізуючы падлеткавую злачыннасць, нельга забывацца пра тое, што яна патэнцыяльна праз пэўны час можа паўплываць на рост агульнай злачыннасці ў краіне. Ва ўмовах, калі для значнай колькасці сямей наведванне іх дзецьмі пазашкольных устаноў (спартыўных секцый, цэнтраў творчасці і інш.) становіцца недаступным па прычыне іх амаль паўсюднай платнасці, іншага чакаць не даводзіцца. Спадзяванне на школу, што яна можа ўсё выправіць, таксама застаюцца марнымі. Тое фінансавое становішча, у якім знаходзіцца сённяшні настаўнік, асабліва малады, прымушае больш дбаць пра штодзённы хлеб, а не пра пошук новых метадык выхавання. У выніку атрымліваецца незразумелая сітуацыя: адразу дзяржава не знаходзіць сродкаў для належнага фінансавання сістэмы адукацыі, затым яна губляе вялікія сродкі на барацьбу са злачыннасцю і ўтрыманне пенітэнцыярнай сістэмы.

Яшчэ адна важная балявая кропка ў жыцці падлеткаў, якая таксама можа прывесці да росту злачыннасці, – некантралюемая даступнасць да Інтэрнэту (маюцца на ўвазе небяспечныя сайты). Тут складана нешта канкрэтна прапанаваць, аднак тое, што гэта праблема патрабуе хуткага вырашэння, не выклікае сумненняў. Правіла “забаронены плод салодкі” найбольш актыўна спрацоўвае ў юнацкім узросце. І калі гэты ўзрост не абараніць ад таго бруды, які “гуляе” у сеціве, цяжка

спадзявацца на тое, што праз пэўны час ён з віртуальнага не пераўтварыцца ў рэальны.

Выяўленыя адрозненні ва ўзроўні, структуры і дынаміцы злачыннасці не з'яўляюцца выпадковымі. Яны звязаны з дэмаграфічнымі, эканамічнымі, сацыяльнымі, культурнымі, нацыянальнымі, рэлігійнымі, экалагічнымі, арганізацыйнымі і іншымі асаблівасцямі той ці іншай мясцовасці. Увогуле трэба падкрэсліць, што выяўленне прычын злачыннасці – задача вельмі складаная, аднак без іх выяўлення нельга выпрацаваць эфектыўныя меры барацьбы з ёю. Бадай, ніводны прасторавы працэс ці з'ява не выклікае такіх цяжкасцей у тлумачэнні, як злачыннасць. Звязана гэта з тым, што тут адначасова даводзіцца прымаць да ўвагі ўсю сукупнасць вышэй пералічаных асаблівасцей той тэрыторыі, дзе адбывалася фарміраванне патэнцыяльнага злачынцы, а таксама ўлічыць тое сямейнае асяроддзе і генетычную схільнасць асоб да злачынстваў, якія колькасна ацаніць не заўсёды ўяўляецца магчымым. Да ўсяго гэта трэба дадаць факт фіксацыі злачынстваў па месцы іх здзяйснення, які перакрэслівае ўсю глыбіню вывучэння месцаў фарміравання злачыннасці. Тым не менш намі зроблена спроба выявіць уплыў некаторых фактараў на ўзровень злачыннасці ў Беларусі. Разлічаныя каэфіцыенты карэляцыі Спірмена паміж агульным узроўнем злачыннасці і шчыльнасцю насельніцтва, доляй гарадскога насельніцтва, узроўнем разводаў, сярэднемесячнай налічанай зароботнай платай работнікаў, узроўнем зарэгістраванага беспрацоўя, узроўнем вышэйшай адукацыі насельніцтва, колькасцю зарэгістраваных канфесійных абшчын у разліку на 10 тыс. чалавек насельніцтва паказалі, што найбольш цесная сувязь назіраецца з доляй гарадскога насельніцтва ($r = 0,8$), зароботнай платай ($r = 0,6$), узроўнем разводаў ($r = 0,6$) і шчыльнасцю насельніцтва ($r = 0,5$). Значна слабейшая сувязь назіралася з узроўнем вышэйшай адукацыі ($r = 0,3$), з колькасцю зарэгістраваных канфесійных абшчын ($0,25$) і узроўнем беспрацоўя ($r = 0,2$).

Асаблівае месца ў аналізе прычын злачыннасці займае п'янства. Як адзначаў Л.М. Талстой: “Рэдкі злодзеі і забойца здзяйсняе сваю справу цвярозым”.

Яскравым пацвярджэннем яго слоў з'яўляецца статыстыка “п'яных” злачынстваў. Колькасць зарэгістраваных злачынстваў, якія здзейснілі асобы ў стане алкагольнага ап'янення, адносна ўсіх зарэгістраваных злачынстваў, павялічылася ў Беларусі з 18% у 2007 г. да 21% у 2012 г. На раённым узроўні незайздроснымі лідарамі па гэтаму паказчыку з'яўляюцца Ляхавіцкі (44%), Кармянскі (43%) і Нясвіжскі (40%). У сённяшніх умовах, калі алкагольныя напоі і асабліва піва істотна пашырылі сваю геаграфію (яны сталі практычна даступнымі ў любым месцы краіны для кожнага дарослага чалавека і нават падлеткаў), чакаць змянення сітуацыі ў лепшы бок не даводзіцца. Між тым не лішнім будзе нагадаць, што для Беларусі праблема п'янства і алкагалізму – адна з самых актуальных. Краіна ўжо даўно перавысіла больш чым у 2 разы крытычную норму ў 8 літраў абсалютнага алкаголю на аднаго чалавека і гэта фактар не толькі росту злачыннасці, але і пагроза генафонду нацыі.

Адзін з найважнейшых паказчыкаў эфектыўнасці работы праваахоўнай сістэмы – узровень раскрывальнасці злачыннасці. Ён разлічаны намі як адносіны колькасці выяўленых асоб, якія здзейснілі злачынствы (па завершаных раследаванні кримінальных справах) да агульнай колькасці зарэгістраваных злачынстваў. Менавіта тут максімальна поўна спрацоўвае тое метадычнае патрабаванне, аб якім нагадвалася вышэй – браць для разлікаў дадзеныя не за адзін год, а за некалькі. Як вядома, шэраг злачынстваў раскрываецца “не па свежых слядах”, а праз пэўны час. У цэлым па Беларусі ўзровень раскрывальнасці ў сярэднім за 2010-2012 гг. склаў 52%. Пры ўсіх асаблівасцях разліку гэтага паказчыка прызнаць яго здавальняючым вельмі складана. Хаця дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што некалькі гадоў таму ён не дасягаў нават 50%. Такі адносна нізкі ўзровень раскрывальнасці злачыннасці дае падставы казаць аб парушэнні прынцыпа непазбежнасці пакарання. Невыпадкова яшчэ ў старажытныя часы Цыцэрон адзначаў: “Найвялікшае заахвочванне злачыннасці – беспакаранасць”. І гэта пры тым, што ў структуры зарэгістраванай злачыннасці, як адзначалася вышэй, яўна пераважаюць крадзяжы. Магчыма, адна з прычын такога становішча звязана з заблытанай сістэмай бухгалтарскага ўліку ці слабай падрыхтоўкай следчых.

Геаграфічны аспект раскрывальнасці злачыннасці выглядае вельмі страката (мал. 1). З аднаго боку, ёсць раёны, дзе ўзровень раскрывальнасці перавышае 80% (Слаўгарадскі, Круглянскі, Краснапольскі, Хойніцкі, Расонскі, Ляхавіцкі), з другога, – ёсць раёны, дзе гэты паказчык не дасягае і 50% (Брэсцкі, Мазырскі, Мінскі, Дзяржынскі, Лагойскі, Пухавіцкі, Смалявіцкі, Салігорскі). Прычына такіх дыспрапорцый хутчэй за ўсё звязана з колькасцю насельніцтва і ўзроўнем ўрбанізацыі. У малаколькасных раёнах, якія ўваходзяць у першую групу, значна складаней схаваць злачынствы і быць незаўважаным, ды і здзейсніць “забытанае” злачынства не заўсёды ўяўляецца магчымым.

Што тычыцца пошуку шляхоў па змяншэнні злачыннасці, яны такія ж разнастайныя, як і яе прычыны. Зразумела, іх пошук – найперш справа спецыялістаў (крыміналістаў, педагогаў, медыкаў) і павінен быць дыферэнцыраваным, г. зн. улічваць структуру злачыннасці, пол, узрост, сацыяльнае становішча злачынцаў і інш. Улічваючы тое, што прычынай шматлікіх злачынстваў з’яўляецца п’янства і наркаманія, асноўная “барацьба” павінна ажыццяўляцца з гэтымі негатыўнымі з’явамі грамадства. Пospехі ў змаганні з імі будуць мець месца толькі тады, калі будуць дакладна вызначаны прычыны іх распаўсюджвання. На нашу думку, гэта няўпэўненасць у заўтрашнім дні, хуткая інтэнсіфікацыя ўсіх бакоў жыцця людзей і як вынік рост стрэсавых сітуацый, няздольнасць адаптавацца да новых умоў, збяднеласць значнай колькасці насельніцтва і інш.

Адна з найважнейшых мер у змяншэнні злачыннасці – прафілактычная работа. Зноў жа даводзіцца нагадаць простую ісціну – злачынства лягчэй папярэдзіць, чым змагацца з ім. У прафілактычнай рабоце могуць быць задзейнічаны розныя сілы, аднак галоўная дзеючая асоба – настаўнік. Толькі ўзняўшы яго статус на належны ўзровень, можна разлічваць на станоўчыя вынікі ў гэтай складанай справе.

Літаратура

1. Артёменко С.В. География преступности в городах Белорусской ССР. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата географических наук. С-Петербург, 1993.
2. Брестская область. Атлас. Криминологический и социальный аспекты (Моральная статистика). Брест, 2003.
3. Правонарушения в Республике Беларусь. Статистический сборник. Мн., 2013.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ